

HZ. MUHAMMED (S.A.S)'İN TESİS ETTİĞİ KURUMLAR VE İŞLEVLERİ

Suphiye DUR*

ÖZET

Hız. Muhammed (s.a.s), birçok kurumun kurulmasına öncelik etmesi ile birlikte cahiliye döneminde var olan kurumların bazılarını olduğu gibi bazılarını ise düzenleyerek kullanmaya devam etti. Araştırmamızda Hız. Muhammed (s.a.s)'in kurduğu ve geliştirdiği kurumların üzerinde durulacaktır. Tesis edilen kurumların ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıktığı görölmektedir. Bu kurumlardan en önemlisi mesciddir. Mescidin diğer birçok kurumun oluşmasında etkin faktör olması, onu merkez kurum haline getirmiştir. Eğitim-öğretim kurumlarının temeli olan suffenin gelişmesi ile birlikte birçok eğitim kurumu da ortaya çıkarak gelişmiştir. Önemli olan bir diğer kurum ise beytülmal olmuştur. Beytülmal devletin iktisadi alanında başat rol oynamıştır. Bir diğer önemli kurum olan "Amillik"tir. Amillik'in en önemli özelliklerinden biri gelirlerin beytülmal aktarılmasını sağlayan bir kurum olmasıdır. Suffe, beytülmal ve amillik Mescid-i Nebevi bünyesinde teşekkül eden kurumlardır. Çalışmamızda bu kurumlar genel olarak ele alındıktan sonra bunların işlevleri incelenmiştir. Bazı kurumlar bir diğer kurum ile beraber ele alınmıştır. Bunun en önemli nedeni bir kurumun diğerini doğurmuş olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: İslam tarihi, Cami/Mescid, Suffe, Beytülmal, Âmillik.

ABSTRACT

The Prophet Muhammad (PBUH) prioritized the establishment of many institutions and continued to use some of the institutions that existed during the Jahiliyyah period as they were, and some of them he modified. In our research, we will focus on the institutions established and developed by Prophet Muhammad (PBUH). It is seen that the institutions established emerged in line with the needs. The most important of these institutions is the masjid. The fact that the masjid was an active factor in the formation of many institutions made it the central institution. With the development of "Suffa", which is the basis of educational institutions, many educational institutions emerged and developed. Another important institution was the Beytülmal. Beytülmal played a leading role in the economic field of the state. Another important institution was "Amillik". One of the most important features of Amillik was that it was an institution that ensured the transfer of revenues to the beytülmal. Suffa, beytülmal and amillik are the institutions that were formed within the Masjid al-Nabawi. After discussing the institutions in general, their functions were analyzed. Some institutions are discussed together with other institutions. The most important reason for this is that one institution gave birth to another.

Keywords: Islamic History, Mosque, Suffa, Beytulmal, Authority.

*Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, suphiye.dur@gmail.com

ASEAD CİLT 12 SAYI 1 YIL 2025, S 82-100

EJSER VOLUME 12 ISSUE 1 YEAR 2025, P 82-100

GİRİŞ

Cahiliye dönemi Arap toplumunda var olan kurumların bilinmesi Hz. Muhammed (s.a.s)'in tesis ettiği kurumları daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Bu nedenle öncelikle İslam öncesi Arap kültüründe var olan kurumları inceleyeceğiz. En önemli kurumlardan biri olan *Dârunedve* sadece Kureyş asillerinin yer aldığı danışma meclisidir. Bu mecliste savaş ve barış kararları alınmanın yanında nikâh gibi bazı merasimlerin de yapıldığı bir kurumdur. Bu yapının ilk uygulayıcısının Ka'b bin Lüey olduğu ve *hicâbe*, *sikâye*, *rifâde*, *livâ* görevlerinin onun tarafından başlatıldığı aktarılmaktadır. *Dârunedve* ilk zamanlarda Kusay bin Kilab'ın evinde toplanmış daha sonra Kâbe'nin yakınlarında bir yer inşa ederek özelleştirilmiştir. Kureyş kabilesinin bütün önemli kararlarının *Dârunedve*'de alındığı bilinmektedir.¹

Diğer kurumlara kısaca değinecek olursak Kâbe'nin bakım, kapı ve anahtarından sorumlu olana hâcip veya sâdin bu kuruma ise *hicâbe* denilmektedir.² *Sikâye* ve imâre ise Mekkelilerin ve Kâbe'yi ziyarete gelenlerin su ihtiyacının karşılandığı kurumdur. *Hicâbe* ve *sikâye* kurumlarının Hz. Muhammed (s.a.s) tarafından devam ettirildiği bilinmektedir.³ *Rifâde*, Kusay bin Kilâb'ın hac ziyareti için gelenlere yemek yaptırdığı bir kurumdur. Kusay bin Kilâb'tan sonra gelenler bu yapıyı sistemleştirerek devam ettirdiler.⁴ İdarî, askerî sancaktarlık ve bayraktarlık hizmetlerinin görüldüğü kurum *Livâ* ve *Ukâb*'tır. Olası savaş durumunda *Ukâb* çıkarılarak muhafazasından sorumlu kişi tarafından taşınır.⁵ *Eysâr* ve *Ezlâm*, fal okunun çekilmesi görevidir. İnsanlar, herhangi bir işe karar verecekleri zaman *ezlâm* denilen bu oklara müracaat etmekte ve çıkan sonuca göre hareket ederlerdi.⁶ *Eşnâk* ve *Hamale*, kan diyeti ve zararların karşılanması görevinin yürütüldüğü kurumdur. Bununla ilgili olarak bu görevi Hz. Ebu Bekir'in yaptığı bilinmekle birlikte ayrıntılı bilgi verilmemektedir.⁷ Kâbe'de bulunan putlar için sunulan adakların muhafaza edilmesi görevine *Emvâl-i Muhaccere*, önemli meselelerde Kureyş'in görüşlerini almaya Meşvere bu görevi yerine getiren kişiye ise sâhibü'l-meşvere veya meşûre denilmiştir.⁸

¹ Ethem Ruhi Fırlalı, *Dârunedve*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993), c. 8, s. 555-556; İzzeddin İbnül-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, <http://www.marqoom.org/kotob/view/kamelFeEtarekh/232?share=1> s. 619; İbn Hişâm, *Es-Sîre*, Beyrut, c.1, s. 143-144; İbn Hişâm, *Es-Sîre*, s. 147.

² İbrahim Sarıçam, *Hicâbe*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1998), c.17, s. 431-432; İbnül-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, s. 619.

³ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, *Sikâye*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), c.37, s. 177-178; Ebu Davud, *Sünen*, 40/26.

⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, *Rifâde*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2008), c. 35, s. 97-98, İbn Hişâm, *Es-Sîre*, s. 148.

⁵ İlhan Şahin, *Sancak*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), c. 36, s. 97-99.

⁶ Adem Apak, *İslâm Öncesi dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001. c.10, sayı 1, s. 177-194.

⁷ Muhammet Fatih Duman, *Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı*, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2017, s. 269-270.

⁸ Apak, *İslâm Öncesi dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu*, s. 187-188; Duman, *Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı*, s. 269.

Herhangi bir savaş veya çatışma söz konusu olduğunda Kureyş kabilesini yabancılara karşı elçi olarak temsil eden kurum, *Sifâre*'dir. Ordu kumandanlığı ve kabile başkanlığının yürütüldüğü yapı Kıyâde olarak bilinmektedir.⁹ Kubbe ve Einne ise meydana gelen savaşta kullanılacak silah ve hayvanları tedarik ederdi. Bu yapıda teçhizat ve masraflar Kubbeye atılır, başka bir komutan ataması yapılanaya kadar ise E'inneyi (dizginler) elinde bulunduran kişi savaşa komutanlık eder.¹⁰ Cahiliye dönemi kurumları arasında *küttâbları* da saymak mümkündür. Küttâb denilen yerde ilköğretim seviyesinde okuma-yazma öğretilmekteydi. Bu kurumların değişmeden devam ettikleri bilinmektedir.¹¹

Kâbe görevlerinden *hicâbe* ve *sikâye* dışındaki kurumların Hz. Muhammed (s.a.s) tarafından kaldırıldığı bilinmektedir. Bu kurumlardan bazılarının ekonomik anlamda kişilere yük olması ve İslam'a aykırı bulunmasından dolayı kaldırılırken diğer bir kısmının yerini ise başka kurumlar almıştır.

HZ. MUHAMMED (S.A.S)'İN TESİS ETTİĞİ KURUMLAR VE İŞLEVLERİ

Hz. Muhammed (s.a.s)'in tebliğ faaliyeti inanca dayalı sosyal yapının oluşumunu sağladı. Medine dönemi birçok kurumun temellerinin atıldığı ya da geliştiği dönem oldu. Hz. Muhammed (s.a.s), İslam öncesinde var olan bütün medenî ve kültürel müesseselerden faydalı ve vahyin esaslarına uygun olanları aldığı bilinmektedir. İslâm müesseseleri oluşturulurken Kur'ân ve sünnete aykırı olmayan eski Yunan, Roma, İran, Mısır ve Hind medeniyetlerinden de etkilendiği görülmektedir.¹²

Hz. Muhammed (s.a.s) döneminde oluşan bu kurumlar zamanla gelişerek dönemin ihtiyaçlarına göre bağımsız bir kurum hâline gelmişlerdir.¹³ Bu kurumların temelini mescidler oluşturmuştur.

1. Cami (Mescid)

Cami kelimesi genel hatlarıyla “bir araya toplayan, bir arada uzlaştıran” şeklinde geçmektedir. Kavram olarak Müslümanların topluca ibadet ettikleri yere mescid veya cami denilmektedir.¹⁴ Başlangıçta cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan *el-mescidü'l-camî* zamanla *camî* şeklinde kullanıldı.

⁹ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, *Kıyâde*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2002), c. 25, s. 507-508; Duman, *Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı*, s. 269-273.

¹⁰ Duman, *Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı*, s.277; Apak, *İslâm Öncesi dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu*, s. 187-188.

¹¹ Şakir Gözütok, *Resulullah (s.a.v) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri*, Dinî Araştırmalar, 1998, c.1, sayı 2, s. 169.

¹² Adnan Demircan, *Hz. Peygamber (sas) Döneminde Kurumsal Yapının Oluşumu*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), s. 7; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (İstanbul: İfav yayınları, 2016), 17. baskı, s. 87.

¹³ Eyüp Baş, *İslâm Kurumları Tarihi'ne Giriş*, İslâm Kurumları Tarihi, Ed. Eyüp Baş, (Ankara, Grafiker Yayınları, 2017) s. 50.

¹⁴ Şaban Öz, “*Mescid/Cami*”, İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp Baş), s. 255.

Mescid tevazu ile eğilmek anlamına gelen *süccûd* kökünden türeyerek bir mekân adı olarak kullanıldı. Ayrıca mescid, Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde aralarında kısmî farklılıklar olsa da genel olarak ibadet edilen yer şeklinde geçmektedir.¹⁵

Cami (Mescid)'nin Gelişimi

İslâm toplumunda, camî merkezî bir öneme sahiptir. Caminin ölçüleri, yerleşimi ve ihtişamı dikkate alınmaksızın, her yerde aynı görevi sürdürmektedir. Ayrıca bir cami inşa edildikten sonra hiçbir insanın mülkünde ve tasarrufunda bulunmamaktadır. Caminin sadece ibadetlerin yapıldığı bir yapı olarak değil, ibadetlerin yanı sıra eğitim, yargı ve şura gibi toplantıların yapıldığı bir mekân olarak oldukça geniş işlevler taşımaktadır.¹⁶

Hz. Muhammed (s.a.s) İslâm'ı tebliğ etmeye başladığı zaman Mekke müşrikleri büyük bir tepki gösterdi. Fakat Hz. Muhammed (s.a.s) kendine yapılan baskı ve hakaretlere rağmen zaman zaman Mescid-i Harâm'da Hacerülesved ile Rüknyüemânî arasında namaz kıldı. İlk Müslümanlar da Erkam b. Ebü'l-Erkam'ın Dârülerkam adını verdikleri evini bir mescid haline getirdiler. Ayrıca evlerinde, vadilerde gizlice ibadet ettiler. Bunun yanında Hz. Muhammed (s.a.s)'in, "mirbed" denilen ağaçların, harmanların temiz kısımlarında da namaz kıldığı rivayet edilmektedir. Bundan dolayı Mekke döneminde Mekkelilerin Müslümanlara uyguladıkları baskı ve işkenceden dolayı cami kurumsal bir yapı olarak oluşmadı.¹⁷

İlk cami Hz. Muhammed (s.a.s)'in hicreti sırasında Medine'ye 2 mil kadar uzaklıktaki Kubâ'da inşa ettirdiği Mescid-i Kubâ, kurumsal anlamda ilk mescid ise Kubâ'dan Medine'ye geçince Mescid-i Nebevî (Nebi'nin Mescidi) olarak anılacak olan mescittir.¹⁸ Arsasını Hz. Muhammed (s.a.s)'in satın aldığı, planını da yine bizzat kendisinin hazırladığı, yapımı yaklaşık yedi ay süren bu mescidin mimarî özellikleri son derece basit bir nitelikte olmuştur.¹⁹

Medine'deki bu ilk cami, namazın kılınması için büyük bir salon, mektep (okul) vazifesi görmek üzere bir suffe ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in aile efradı için birkaç küçük oda olmak üzere üç ayrı

¹⁵ Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, *Cami*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi,1993) c.7, s. 91-92; Şaban Öz, "Mescid/Cami", İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp Baş), s. 255.

¹⁶ İ. Râci el-Fârûkî ve Luis Lâmia El-Fârûkî, "İslam Kültür Atlası", Çev. Mustafa Okan Kibaroglu ve Zerrin Kibaroglu, 3. Baskı, İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1999. s.171-172; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 303; Cami kültürünün Osmanlı medeniyeti içindeki işlevi hakkında bilgi için bk. Hasan Telli, "Vakıf Görevlileri ve Nitelikleri", *Sosyal Kalkınma ve Vakıf*, Ed. Aydın Kudat, İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021, s.119-129.

¹⁷ Buhârî, "Salât", 49; *Müsned*, II, 178; III, 404; IV, 85; İbn İshak, "Siretü'l Nebeviyye", Dar Al-Kotob Al-İlmiyah, Beyrut, 2004. c.1-2, s. 226, 261; Muhammed Hamidullah, "İslam Müesseselerine Giriş" Çev. İhsan Süreyya Sırma, I. Baskı, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), s. 55-56; Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Cami", s. 91-92.

¹⁸ Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Cami", s. 91-92; Hüseyin Algül, "Mescid-i Kubâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2004) Ankara, c. 29, s. 280-281; Taberî, "Tarih Et-Taberî", s. 394-395; Belâzürî, "Fütûhu'l-Buldan", Beyrut, 1987. s. 8-9; Hamidullah, "İslam Müesseselerine Giriş", s. 58; Taberî, "Tarih Et-Taberî", s. 394-395; Belâzürî, s.12; Hamidullah, "İslam Müesseselerine Giriş", s. 59.

¹⁹ Buhârî, "Salât", 62; Öz, "Mescid/Cami", İslâm Kurumları Tarihi (Ed. Eyüp Baş), s. 257.

bölümden oluşmaktaydı.²⁰ Bu mescid daha sonraki camilere de model oldu. Hz. Muhammed (s.a.s), İslâm'ı kabul eden yeni kabilelere mescid inşa etmelerini tavsiye etti. Böylece İslâm'ın ilk yıllarında mescidlerin sayısı giderek arttı hatta sadece Medine içinde 20; civar bölgelerde ise 40 adet mescid inşa edildiği aktarılmaktadır.²¹

Bir Kurum Olarak Cami (Mescid)'nin İşlevleri

Mescid-i Nebevî, İslâm devletinin ilk kurumu olarak nitelemek mümkündür. Bu bakımdan Mescid-i Nebevî, Hz. Muhammed (s.a.s) ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinde çok geniş işlevleri barındırmaktaydı. Elbette Mescid-i Nebevî her şeyden önce namaz kılmak amacıyla inşa edildi ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in, önemli bir sebep olmadıkça namazını burada eda ettiği bilinmektedir. Bunun dışında namaz öncesi ve sonrasında insanlarla sohbet ederek, dinin gereklerini öğretmek onlara zikir ve tövbeyi tavsiye ederdi.²² İslâm toplumunu ilgilendiren bütün meselelerin çoğunlukla burada müzakere edildiği, gelen elçiler burada kabul edildiği ve lüzumu halinde yaralıların tedavisinin yapıldığı, mahkemelerin kurulduğu, hatta folklor gösterileri diye nitelenebilecek bir kısım faaliyetlerin burada gerçekleştirildiği rivayet edilmektedir. Ayrıca Hz. Muhammed (s.a.s), mescidi bir kültür merkezi, danışma meclisi, misafirhane, hazine, hapishane olarak da kullanmıştır.²³

Mâbed Olarak Cami

İdare, eğitim ve öğretim merkezi gibi değişik amaçlar için kullanılan caminin asıl fonksiyonu ibadet edilen yer (mâbed) olmasıdır. Kur'an ayetlerinde geçen, "*Allah'ın adı anılan, sabah akşam tesbih edilip namaz kılınan evler*"²⁴; "*İlk günden takvâ temeli üzerine kurulan mescid, içinde namaz kılmana daha uygundur*"²⁵; "*Eğer Allah insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmeseydi içlerinde Allah'ın adının çokça anıldığı mescidler... yıkılıp giderdi*"²⁶ vb. ifadeler caminin asıl amacının mâbed olduğunu göstermektedir.

İslâm'da bütün yeryüzü mescid kabul edilmekle beraber namazların cemaatle camide kılınması, ibadî ve sosyal yönden büyük bir önem taşımaktadır. Sahabelerin bazıları, farz namazları evlerde kılıp camiye gitmemeyi Hz. Muhammed (s.a.s)'in sünnetini terk etme olarak

²⁰ Hamidullah, "*İslam Müesseselerine Giriş*", s.64; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 304.

²¹ Ahmet Akın, "*Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme*", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2016/1. c. 15, sayı: 29, s. 179.

²²Buhârî, "*Ezân*", 36; Müslim, "*Zikir, Dua, Tevbe ve İstiğfar*", 49; Mescid-i Nebi'deki ilk Cuma hutbesi için bakınız; Taberi, c.2. s. 395.

²³ Nesimi Yazıcı, "*Din Hizmetleri Açısından Caminin Yeri ve Önemi*", AÜİFD XLVIII (2007), sayı II, s. 8; Mustafa Baktır, "*İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi Suffa Ashabı*", İstanbul, 1984; Hamidullah, "*İslam Müesseselerine Giriş*", s. 65; Muhammed Hamidullah "*İslâm Peygamberi*", Çev. Mehmet Yazgan, 1. Baskı, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015. s. 856; Buhârî, "*Salât*", 76, 77; Müslîm, "*Tevbe*", 51; Müslîm, "*Cihad ve Siyer*", 33; Fatih Açık, *Hicret Sonrası İlk İslam Medeniyetinin İnşa Sürecinde Toplumsal Kurumların Yapısı*, Akademik Bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, 2015, sayı 52, s. 291.

²⁴ en-Nûr 24/36.

²⁵ et-Tevbe 9/108.

²⁶ el-Hac 22/40

yorumlamaktaydı. Ayrıca Hz. Muhammed (s.a.s) cemaatle ibadet etmenin önemine vurgu yaparak insanları cuma ve bayram namazlarında bir araya gelmelerini emretmektedir.²⁷

Eğitim-Öğretim ve Kültür Merkezi Olarak Cami

İslâm'da ilk eğitim ve öğretim faaliyetlerine Mekke döneminde Dârülerkam'da başlamış, Medine'de ise Mescid-i Nebevî'nin inşasından sonra ise buna devam edilmiştir. Mescitteki öğretim faaliyetlerine *meclis*; mecliste iç içe daire şeklinde oturan dinleyici grubuna ise *halka* denilmekteydi. Bu dersleri genellikle Hz. Muhammed (s.a.s) verse de sahabelerin de zaman zaman burada ders verdikleri bilinmektedir.²⁸ Buna örnek olarak mescitte Kur'an'ı, okuma ve yazmayı öğreten Ubâde b. Sâmit verilebilir.²⁹

Mescidin bir bölümü ise ihtiyaç sahibi, evsiz, muhacir Müslümanlara tahsis edilen ve Suffe adı verilen yerde kalan kişiler, eğitim-öğretim işleri ile uğraşmaktaydılar.³⁰ VaHYi, Hz. Muhammed (s.a.s)'in söz ve uygulamalarını, hukukî kaideleri öğrenerek müzakere ederlerdi. Medineli çocuklar da buraya gelerek okuma yazma öğrenmişlerdir. Ayrıca eğitim sadece erkeklere has kılınmayarak kadınların talebi üzerine Hz. Muhammed (s.a.s) tarafından onlara ayrılan günde mescitte bir araya gelerek burada ders görmekteydiler.³¹ Caminin eğitim-öğretim boyutunun günümüzde de devam ettiği görülmektedir.³²

İdare Merkezi Olarak Cami

Hz. Muhammed (s.a.s) döneminde yönetim; sivil, askerî ve malî idare olmak üzere üç kısma ayrılarak camide yürütülmekteydi. Bir taraftan şehrin ve devletin yönetimi konusundaki uygulamalar buradan halka bildirilir ve sivil idarenin gerekleri burada yerine getirilir; diğer taraftan da askerî seferlere buradan çıkılır, sonlandırılır ve askerî emirler de buradan gönderilirdi. Bütün bunlara ek olarak merkeze gelen zekât ve sadakalar da burada toplanarak gerekli yerlere dağıtılmaktaydı.³³

Hz. Muhammed (s.a.s), diplomatik görüşmeleri mescitte yapar ve en güzel elbiselerini giyerek yabancı elçileri burada kabul ederdi. Onun elçileri kabul ettiği yer "Üstüvânetü'l-vüfûd" (sefirler sütunu) olarak bilinmektedir. Halkın yöneticilerle iletişimi cami ile sağlanmıştır. Hz. Muhammed (s.a.s)'in hicretinden itibaren halk, şikâyetlerini, sorularını, sıkıntılarını burada dile

²⁷ Buhârî, "Teyemmüm", 1; Nesâî, "İmâmet", 50; Ebû Dâvûd, "Salât", 46; Öz, "Mescid/Cami", İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp Baş), s. 261-262.

²⁸ Buhârî, "İlim", 8; İbn-i Mace, "Ticaret", 13; Ahmet Önkâl ve Nebi Bozkurt, "Cami", s. 91-92.

²⁹ Ebu Davud, "İcare", 24.

³⁰ Hamidullah, "İslâm Müesseselerine Giriş", s. 66.

³¹ İbrahim Yıldız, "Kur'an ve Sünnete Göre Sosyal Hayatta Kadın Erkek İlişkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (Aralık 2019), s. 104; Öz, "Mescid/Cami", İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp Baş), s. 262; Ahmet Akın, s. 200.

³² Chickh Bouamrane, "İslâm Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları", çev. Nesimi Yazıcı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1988, cilt: XXX, s. 281.

³³ Ahmet Önkâl, "Tarih Boyunca Camilerin Fonksiyonları", *Diyanet Dergisi*, Ekim 2013, s. 24; Öz, "Mescid/Cami", İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp Baş), s.264-266.

getirerek çözümler aramaktaydı. Bunun yanı sıra mescidin askerî hastane ve askerî hapisane olarak kullanıldığı da olmuştur. Ayrıca savaş esirleri geçici olarak mescitlerde muhafaza edilmekteydi. Mescidin bunların dışında daha birçok sosyal işlevi de olmuştur. Hz. Muhammed (s.a.s) nikâhların mescitlerde ilân edilmesini istemekteydi. Camide Habeşlilerin bir çeşit kılıç kalkan oyununu Hz. Muhammed (s.a.s)'in Hz. Âişe ile birlikte izlediğine dair rivayetler caminin çok fonksiyonlu bir yapısının olduğunu gösteren açıklayıcı bir örnektir.³⁴

2. Suffe

Sözlükte “gölgelik” anlamına gelen suffe kelimesi; evin önünde veya etrafında bulunan avlu, gölgelik mekânları ifade etmek için kullanılmaktadır.³⁵ Hâfız İbn Hacer'in tanımıyla: “*Suffe, Mescid-i Nebevi'nin arka tarafında, barınacak bir yeri ve ailesi olmayanların kalmaları için hazırlanmış gölgelik bir yerdir. Onlardan evlenen, ölen veya yolculuğa çıkan kimselerin durumuna bağlı olarak sayıları artıyor veya eksiliyordu.*”³⁶ Burada kalan ve çoğunluğunu muhacirlerin oluşturduğu topluluğa “ashâb-ı suffe” veya “ehl-i suffe” denilmekteydi. Ayrıca Ashâb-ı Suffe'nin ihtiyaçları Hz. Muhammed (s.a.s) ve zengin sahabeler tarafından karşılandığı için İslâmın misafirleri anlamına gelen “adyâfü'l-İslâm” ve çeşitli kabilelere mensup olmaları hasebiyle de “evfâd” diye de isimlendirilmekteydiler.³⁷

Suffenin idaresi bizzat Hz. Muhammed (s.a.s) tarafından yürütülmekteydi. Hz. Muhammed (s.a.s) dönemi ve sonrasında İslâm medeniyetinin Arap yarımadasının dışına taşınmasında etkin rol oynayan birçok sahabe suffede yetişmiştir.³⁸

Muhammed Hamidullah, suffeyi üniversitelere benzetmiş olsa da bunun tam olarak bir medrese veya üniversite olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü suffe de medrese ve üniversiteler gibi bir müfredat bulunmamaktadır. Suffede eğitim görmenin şartlarında biri ihtiyaç sahibi olunmasıdır.

Dışardan heyet olarak gelenlerin ağırlanması sebebiyle bir misafirhaneye, kalanların okuma yazma öğrenmeleri itibarıyla bir okula, kalacak yeri olmayanların barındırılması nedeniyle de bir yurda benzetilebilir. Ancak oraya mutlak anlamda ne misafirhane ne okul ve ne de öğrenci yurdu

³⁴ Buhârî, “*Salât*”, 59, 76, 83; Müslim, “*Cihâd*”, 59, 67; Hamidullah, “*İslâm Müesseselerine Giriş*”, s. 65, 70; Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, “*Cami*”, s. 91-92; Öz, “*Mescid/Cami*”, İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp Baş), s. 266-267.

³⁵ Şaban Öz, “*Suffe ve Küttab*”, İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp Baş), s. 443; Gözütok, *Resulullah (s.a.v) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri*, s.183.

³⁶ Muhammed Abdülhay El-Kettâni, Hz. Peygamber'in Yönetimi (Et-Terâfibu'l-İdâriyye), Çev. Ahmet Özel, 1. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991, c. 2, s. 229.

³⁷ Müslim, “*İçkiler*”, 37; Mustafa Baktır, “Suffe”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi,2009) İstanbul, c. 37, s. 469-470; Basri Çetin, “*Asr-ı Saâdet'te Suffe; Doğuşu, Önemi ve İşlevi*”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 22-24.

³⁸ Baktır, “*Suffe*”, s. 469-470; Açık, *Hicret Sonrası İlk İslam Medeniyetinin İnşa Sürecinde Toplumsal Kurumların Yapısı*, s. 291.

diyebiliriz. Bu yüzden kendine özgü tarihî çerçevesinde değerlendirilerek suffe olarak kavramlaştırılması daha doğru görünmektedir.³⁹

Suffenin Gelişmesi ve İşlevleri

Müslümanlar, Medine'ye hicret etikten sonra Mekkelilerin eziyetlerinden kurtularak özgür bir şekilde hareket etme serbestisine kavuştular. Hz. Muhammed (s.a.s)'in Medine'ye hicret etmesinde hemen sonra bir mescidin inşa edildiği, daha sonra namaz kılınan mekanın yanında eğitim ve öğretim faaliyetlerine de yer ayrıldığı (Suffe), üçüncü bir kısmın ise Hz. Muhammed (s.a.s)'in ailesi için ayrıldığı görülmüştür.

Suffe'de kalanlar vakitlerini Hz. Muhammed (s.a.s)'i dinleyip İslâm'ın esaslarını öğrenerek geçirdikleri için kısa zaman içerisinde burası bir eğitim kurumu haline gelmiştir. Suffe, aynı zamanda Medine'de konaklayacak yeri olmayanlar için geceleri sığınma yeri olarak kullanılmaktaydı.⁴⁰ Hem daha fazla ibadet etmek hem de suffe ehlinen sayılma arzusunda olmak, ensardan bazı sahabeleri bile orada ikamet etmeye teşvik etmekteydi. Örneğin Ebû Said el-Hudrî ensardan olmasına rağmen ahiret zenginliğini dünyadaki zenginliğe tercih ederek, suffe ehlinin yanında bulunmayı tercih etmiştir. Hz. Muhammed (s.a.s) ashâb-ı suffeyi bazen kendi evine davet eder bazen de durumları yerinde olan sahabelerin evlerine gönderirdi. Ayrıca hem imkânları elverişli olanların ashâb-ı suffeye infak etmelerini istemekte hem de kendisine gelen zekât, sadaka ve hediyelerin bazen bir kısmını bazen tamamını onlara vermeyi tercih etmekteydi. Hz. Muhammed (s.a.s), İslâm'ı öğrenmeye vakfetmiş suffe ehlinin iâşesini temin ederken, ashâbını da bu konuda teşvik etmiştir.⁴¹

Suffe ehli dinledikleri hadisleri diğer sahabelere de naklederek hadis ilminin yayılmasına önemli katkıda bulundular. Hadislerdeki birçok sened silsilesinin birinci halkasının suffe ehline mensup isimlerden oluşması bunu göstermektedir. Suffe ehlinin İslâmî ilimlerin gelişmesine doğrudan katkısı olmuştur. İslâm hukuku alanında ortaya çıkan ehl-i hadîs ve ehl-i re'y ekollerinin ilk temsilcileri kabul edilen Abdullah b. Ömer ile Abdullah b. Mes'ûd suffede yetişen sahabelere örnek verilebilir.⁴²

Ayrıca kaynaklarda “Suffetü'n-Nisâ” adını taşıyan bir başka suffeden de söz edilmektedir. Hanım sahabelere mahsus olduğu anlaşılan bu suffenin yeri ve burada kalanlar hakkında ayrıntılı

³⁹ Öz, “Suffe ve Küttab”, İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp Baş), s.443-444; Hamidullah, “İslâm Peygamberi”, s. 158.

⁴⁰ Hamidullah, “İslâm Peygamberi”, s. 635; Öz, “Suffe ve Küttab”, İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp Baş), s. 444.

⁴¹ Himyerî, “El-Musannef”, XI, 25; İbn Sa'd, “Tabakat”, c. I, 123-124; Buharî, “Salat”, 58; Ebû Nuaym, Hilye, II, 63.

⁴² Bakır, “Suffe”, s. 469-470; Çetin, “Asr-ı Saâdet'te Suffe; Doğuşu, Önemi ve İşlevi”, s. 23-25.

bilgi bulunmamakla birlikte haftanın belirli gününde kadınların bir araya toplandıkları mekânı ifade etmek için kullanılmaktaydı.⁴³

3. Beytûlmâl

Sözlükte “mal evi” ve “hazine” olan beytûlmâl bir terim olarak devlete ait malların muhafaza edildiği fizikî mekânı ifade ettiği gibi devlete ait taşınır taşınmaz malların bütünü ve bunların idaresiyle ilgili hukukî kurumu da ifade etmektedir. Bu geniş anlamıyla beytûlmâl, devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin toplandığı, harcamaların yapıldığı, haklara ve borçlara ehil bağımsız bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴

Mekke döneminde de Hz. Muhammed (s.a.s)’in kendisine verilen bağışları ya bizzat ya da diğer Müslümanlar vasıtasıyla ihtiyaç sahiplerine dağıttığı bilinmektedir. Bu dönemde malî bir kurum oluşmadığından, Müslümanlar arasındaki yardımlaşma Hz. Muhammed (s.a.s) aracılığıyla, belirli bir düzen içerisinde yürütülmekteydi.⁴⁵ Beytûlmâl teriminin Hz. Muhammed (s.a.s) döneminde henüz kullanılmadığı da bilinmektedir. Ancak işlevleri itibariyle ganimet, cizye ve zekat gelirleriyle birlikte bu kurumun temelleri Hz. Muhammed (s.a.s) tarafından Medine döneminde atılmıştır. Gelirlerin çeşitlenerek artmasıyla birlikte hem idare merkezi olan Medine’de hem de diğer beldelerde söz konusu malların muhafaza altına alındığı bir kurumun inşası zorunlu hale gelmiştir. Hz. Muhammed (s.a.s) döneminde vergi toplamak üzere vergi memurları (amiller) görevlendirilmekteydi. Amiller o beldede topladıkları vergi gelirlerini öncelikle orada bulunan ihtiyaçlar için harcamakta, artan kısmını ise merkeze göndermekteydiler. Dolayısıyla söz konusu malların toplanması, ihtiyaç sahiplerine dağıtılması ve merkeze gönderilebilmesi belirli bir süreyi almaktaydı. Üstelik bunların hepsi eş zamanlı olarak toplanamamaktaydı. Bu da beytûlmâlın hem Medine’de hem de taşrada varlığını kurulmasını gerektiriyordu.⁴⁶

Hz. Ömer döneminde ise, gelir kaynakları artarak Medine’ye çok miktarda para ve mal geldiğinden, bunların muhafaza ve korunması için bir hazine odası ihtiyacı hasıl oldu. Böylece Hz.

⁴³ Öz, “*Suffe ve Küttab*”, İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Baş), s. 446; Gözütok, *Resulullah (s.a.v) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri*, 186-187; Çetin, “*Asr-ı Saâdet’te Suffe; Doğuşu, Önemi ve İşlevi*”, s. 34-35; Nusret Çam, “*Medine Mescid-i Nebevi Bünyesindeki Kadınlar Suffesi*”, Tevilat: Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Tevilat Journal of Islamic Sciences, 2024, c. V, sayı: 1, s. 57, 59, 64.

⁴⁴ Fatih Erkoçoğlu, “*Beytûlmâl/Hazine, Vergi, Dâru’-d-Darb/Darphâne ve Para*”, İslâm Kurumları Tarihi, Ed. Eyüp Baş, s. 227; Hamidullah, “*İslâm Peygamberi*”, s. 683; Mehmet Erkal, “Beytûlmâl”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992) İstanbul, c. 6, s. 90-94.

⁴⁵ Erkal, “Beytûlmâl”, s. 90-94.

⁴⁶ Erkoçoğlu, “*Beytûlmâl/Hazine, Vergi, Dâru’-d-Darb/Darphâne ve Para*”, İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp Baş), s. 227; Abdülkerim Öner, “*Hz. Peygamber Döneminde Beytûlmâl*”, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR), Nisan-2019. Cilt:11 Sayı:1 (23), s. 76.

Muhammed (s.a.s) zamanında kurulmuş olan beytül mâl kurumuna binaen Hz. Ömer zamanında hazine odasının kullanılmaya başlamasıyla beytül mâl kurumu teşkilatlandırılmış oldu.⁴⁷

Hız. Muhammed (s.a.s) döneminde devletin hazine merkezinin Mescid-i Nebi olduğu konusunda yaygın bir kanaat bulunmaktaydı. Çünkü Mescid-i Nebevî'nin birçok fonksiyonlarından birisi de devlet hazinesi olarak kullanılmasıdır. Hız. Muhammed (s.a.s) bazen beytül mâle bağış da toplamaktaydı. Toplanan bağışların dışında devletin önemli bir gelir kaynağı da savaşta elde edilen ganimetlerdi.⁴⁸

Beytül mâlin İşlevi

Temel kaynaklarda ele alınış ve işlenişinden de anlaşıldığı kadarıyla beytül mâl İslâm hukukunda sadece devlet mallarının muhafaza edildiği bir kurum değil aynı zamanda devletin taşınır taşınmaz mal varlığının bütünü, leh ve aleyhinde hak ve borçların sabit olduğu müstakil bir kurum olarak kabul edilmektedir. Beytül mâl adına borçlanıldığında bu borca muhatap olan, borçlanmayı yapan kamu görevlisi değil doğrudan doğruya beytül mâldir. Aynı şekilde beytül mâl gelirlerinin mülkiyeti de doğrudan beytül mâla ait olmaktadır. Devlet başkanının beytül mâl üzerindeki yetkisi de bir kamu görevlisi yetkisidir; dolayısıyla harcamaları kendi isteğine bağlı olmayıp kamu yararıyla sınırlıdır.⁴⁹

Beytül mâl kurumunun temelini oluşturan yapı Kur'an-ı Kerim ve hadislerde teşvik edilmektedir. Buna “Onların mallarında sail ve mahrum için hak vardır.”⁵⁰ ayetini ve “... Allah kendilerine mallarında zekât farz kılmıştır. Bu zekât, zenginlerinden alınır ve onların fakirlerine verilir.”⁵¹ hadisini örnek olarak vermek mümkündür. Kur'an'ın vergiye tabi olan miktarı tam olarak belirtmemiş olmasının sebebi, bu konuda toplumun ihtiyaç ve günün koşullarına göre değerlendirilmesinin gereği olabilir. İslâm tarihinde beytül mâlin başka fonksiyonlar da icra ettiği görülmektedir. Bunların başında beytül mâlin şahıslara borç vermesi sayılabilir. Örneğin İbnü'l-Esîr, Hız. Ömer'in Hind bint Utbe'ye beytül mâlden 4000 dirhem borç verdiğini ve Hind'in bu parayı ticarî faaliyetlerinde kullandığı nakledilmektedir. Ayrıca İbn Sa'd ve Taberî de bizzat Hız. Ömer'in muhtelif nedenlerle beytül mâlden borç aldığını belirtmektedirler.⁵²

Beytül mâlin Gelirleri

⁴⁷ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 465; Muhammed Tefvik Tortop, “*İslam Hukuku'nda Beytül-Mâl'in Tüzel Kişiliği*”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2017. s. 48.

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, “*Müsned*”, 1/200, 332; Öner, “*Hız. Peygamber Döneminde Beytülmal*”, s. 77; Erkoçoğlu, “*Beytül mâl/Hazine, Vergi, Dâru'd-Darb/Darphâne ve Para*”, İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp Baş), s. 227.

⁴⁹ Erkal, “*Beytül mâl*” s. 90-94.

⁵⁰ Zariyat, 51/19.

⁵¹ Buhari, “*Zekat*”, 63; Müslim, “*İyman*”, 29, 31; Nesai, “*Zekat*”, 1; Darimi, “*Zekat*”, 1.

⁵² İbnül-Esîr, s. 1128; Hamidullah, “*İslâm Peygamberi*”, s. 807;

Medîne Dönemi'nde beytûlmâlin gelirleri hem gayrimüslimlerden hem de Müslümanlardan sağlanmaktaydı. Gayrimüslimlerden, savaşmak suretiyle elde edilen ganimetlerin beşte biri (humus), haraç arazileri, feyler ve cizye gelirleri; Müslümanlardan ise Allah rızası için verilen mallardan elde edilen gelirler ve zekât gelirleri beytûlmâlin mâlî kaynağını oluşturmaktaydı.⁵³

Allah Yolunda (Fi Sebîlillah) Mal Verme: Kısaca infâk olarak adlandırılabilir bu gelir çeşidi, Bakara suresinde zekâtın ayrı olarak “mal verme” şeklinde ifade edilmektedir.⁵⁴ Bu gelirin tahsil durumu, ihtiyaca göre değişiklik arz edebilmektedir. Zira Hz. Muhammed (s.a.s), zorunlu haller dışında Müslümanlara kendilerince uygun olan malları infâk ve tasadduk etmeleri konusunda sınır koymamaktadır. Ancak zorunlu ve acil ihtiyaçlar söz konusu olduğunda Müslümanları bağış yapmaya çağırmakta bazen de ihtiyaç duymadıkları bütün mallarını vermelerini emretmekteydi.⁵⁵ Zekat farz olduktan sonra bile infâkın, Medine döneminde devam ettiği görülmektedir. Bunun bir sebebi olarak Hz. Muhammed (s.a.s)'in “*Malda, zekattan başka hak vardır.*” hadisinden kaynaklanmaktadır.⁵⁶

Zekât: En yaygın kabûle göre, zekât, Medîne döneminde Hicret'in ikinci yılında farz kılındı. Kur'an'da zekâtın sarf yerleri “*Zekâtlar, Allah'tan bir farz olarak yoksullara, düşkünlere, onu toplayan memûrlara, kalpleri Müslümanlığa ısındırılacaklara verilir; kölelerin, borçluların, Allah yolunda olanların ve yolda kalanların uğruna sarfedilir. Allah bilendir, hakîmdir.*” ayeti ile belirtilmektedir.⁵⁷ Bundan dolayı zekat gelirleri diğer gelirlerden ayrı tutulmalıdır. Zira zekatın harcanacağı hususlar bizzat Allah tarafından ortaya konulmuştur.

Devletler müstakil bir bütçeye ihtiyaç duyarlar. Vergi toplamanın, yapılacak harcamaların ve yatırımların bir organizasyon dâhilinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Hz. Muhammed (s.a.s) döneminde basit de olsa bir organizasyon mevcuttu. O dönem itibariyle Müslümanların düzenli herhangi bir geliri olmadığından yapılması gereken ilk iş, varlıklı kişilerden mallarının belli bir miktarını almak olmuştur.⁵⁸

Zengin Müslümanlardan alınan zekât, Hz. Muhammed (s.a.s) ve daha sonraki zamanlarda devlet hazinesinin en önemli gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Dolayısıyla zekât, dini yönü yanında

⁵³ Tortop, “*İslam Hukuku'nda Beytû'l-Mâl'in Tüzel Kişiliği*”, s. 49; Erkal, “*Beytûlmâl*”, s. 90-94.

⁵⁴ Bakara 2/177-215.

⁵⁵ Tortop, “*İslam Hukuku'nda Beytû'l-Mâl'in Tüzel Kişiliği*”, s. 53. Tirmizî, “*Zekat*”, 27; İbn Mace, “*Zekat*”, 3; Ebu Davud, “*Zekat*”, 32; Zekeriyâ Muhammed el-Kudât, “*Hz. Peygamber (A.S.) Dönemi'nde Beytû'l-Mal*”, Çev. Mehmet Nuri Güler Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Şanlıurfa, 1996. s. 229.

⁵⁶ Tirmizî, “*Zekat*”, 27; İbn Mace, “*Zekat*”, 3; Ebu Davud, “*Zekat*”, 32; El-Kudât, “*Hz. Peygamber (A.S.) Dönemi'nde Beytû'l-Mal*”, s. 229.

⁵⁷ Tevbe 9/60; El-Kudât, “*Hz. Peygamber (A.S.) Dönemi'nde Beytû'l-Mal*”, s. 232.

⁵⁸ Öner, “*Hz. Peygamber Döneminde Beytûlmâl*”, s. 79.

ekonomik ve sosyal boyutunun olması hasebiyle toplumda önemli bir yer teşkil etmektedir. Zekât, yasal, zorunlu bir fariza ve İslâm'ın esaslarından biridir.⁵⁹

Öşür: Sözlüklerde “onda bir” anlamına gelen *uşr* (çoğulu *uşûr*, a‘şâr) kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olan *öşür* fıkıhta toprak ürünlerinden tahsil edilen zekât şeklinde geçmektedir.⁶⁰

Hız. Muhammed (s.a.s) döneminde, öşürün miktarı ile ilgili farklılık bulunmaktadır. Fazla emek harcanmadan sulanan arazilerden elde edilen ürünlerden 1/10 oranında öşür, emek harcanarak sulanan tarlalardan ise 1/20 oranında nısfu’l-öşür zekât vergisi alınmaktadır. Bunlar Müslümanlardan tahsil edilen gelirlerdir.⁶¹

Ganimetler: İslam fıkıhında “Müslümanların savaş yoluyla gayri müslimlerden ele geçirdikleri esirler ve her türlü mal” ganimet olarak ifade edilmektedir.⁶²

Müslümanlar, Benî Kaynukâ ve Benî Kurayza kabilelerinden Bedir, Hayber ve Vâdi’l-Kurâ Savaşı’ndan, ganimet elde etmişlerdir. Ganimetle ilgili ayetler ise Bedir Savaşı’ndan sonra nazil olmuştur.⁶³

*“Sana ganimetlerin bölüştürülmesini soruyorlar. De ki, ganimetlerin taksimi Allah’a ve Resulüne aittir. Onun için siz gerçekten mümin kimseler iseniz Allah’tan korkun da birbirinizle aranızı düzeltin. Allah’a ve Resulü’ne itaat edin.”*⁶⁴

Bir diğer ayet ise ganimetin muhataplarını bildirir ki mealen şöyledir:

*“Şunu da bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyden beşte biri mutlaka Allah içindir. O da peygambere ve ona yakınlığı olanlara, yetimlere, miskinlere ve yolda kalmışlara aittir.”*⁶⁵

Bu ayet ilk olarak Benî Kaynukâ’dan elde edilen ganimetlerde uygulandı. Bu kurala göre ganimetin beşte dördü savaşanlara verilmekte geri kalan beşte biri (humus) ise ilgili yerlere sarf edilmek üzere beytülmal’e verildi. Hız. Muhammed (s.a.s) her ganimet elde edildiğinde bu gelirin muhafazasını sağlamak maksadıyla emîn olarak isimlendirilen birini görevlendirmekteydi.

⁵⁹ Mehmet Erkal, “Zekat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013) İstanbul, c.44, s. 207-209; Öner, “Hz. Peygamber Döneminde Beytülmal”, s. 79; Tirmizî, “Zekat”, 27; İbn Mâce, “Zekat”, 3; Ebu Davud, “Zekat”, 32.

⁶⁰ Mehmet Erkal, “Öşür”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007) İstanbul, c. 34, s. 100-103; Ayşe Yavuz, “Hz. Peygamber’in Zekat Memuru Olarak Görevlendirdiği Sahabiler”, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011, s. 5-6.

⁶¹ Hamidullah, “İslâm Peygamberi”, s. 807; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 452; Erkal, “Öşür”, 100-103.

⁶² Mehmet Erkal, “Ganimet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996) İstanbul, c. 13, s. 351.

⁶³ Erkoçoğlu, “Beytülmal/Hazine, Vergi, Dâru’-d-Darb/Darphâne ve Para”, İslâm Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp Baş), s. 227; Tortop, “İslam Hukuku’nda Beytü’l-Mâl’in Tüzel Kişiliği”, s. 51-52.

⁶⁴ Enfal/1.

⁶⁵ Enfal/41.

Nitekim Bedir ganimetlerini korumak için Abdullah b. Ka'b'ı, Bedir ganimetlerinin paylaşılması için Mahmiyye b. Cez'i, Havâzin ganimetleri için ise Mesûd b. el-Ğıfarî'yi görevlendirdi.⁶⁶

Fey': Savaşmaksızın gayrimüslimlerden elde edilen malların tümüne fey' adı verilmektedir. Bu tür gelirlerin sarf yerleri ayetle sabittir. Hz. Muhammed döneminde, gayrimüslimlerden savaşmaksızın elde edilen menkûl mallara ve çıkan ürünlerin belli bir kısmının verilmesi şartıyla gayrimüslimlere bırakılan arazi gelirlerine fey' denilmektedir.⁶⁷ Benû Nadîr'den alınan mallar, Müslümanların sulh yoluyla elde ettikleri malların ilki olmuştur. Bu mallar, Haşr süresinde fey' olarak isimlendirildi. Surede, fey'in hükümleri açıklanarak bunların Müslümanların yararına harcanacak kamu mülkü olarak belirtilmiştir.⁶⁸ Bununla birlikte tasarrufu Hz. Muhammed (s.a.s)'e bırakılan ve savaşız alınan fey' gelirlerinin de dolaylı olarak beytûlmâle katkısı bulunmaktaydı. Hz. Muhammed, (s.a.s) bunları kamu yararına harcadığından bu mallar başkent Medine'de toplanmaktaydı.⁶⁹

Cizyeler: Cizye “kâfi gelmek; karşılığını vermek, ödemek” mânasındaki cezâ masdarından türemiş bir isim olup İslâm literatüründe tebaadan olan gayri müslimlerin ödedikleri vergiye, harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık sayıldığı için bu ad verilmiştir.⁷⁰ Cizye, hicretin dokuzuncu senesinde Tevbe suresiyle emredildi.⁷¹ Cizyenin sarf yerleri ayetle gösterilmediğinden fey' ve haraç hükümlerine tabi kılındı. Ancak gayrimüslimler, savaşta Müslümanlara yardım ettikleri zaman, ilgili yılın cizyesini ödemekten muaf tutulmuşlardır.⁷²

Beytûlmâlden Yapılan Harcamalar

Beytûlmâlin başlıca harcama grupları şunlardan oluşmaktadır:

Maaşlar: Hz. Muhammed (s.a.s) döneminden itibaren Beytûlmâl giderlerinin en önemli kalemini oluşturan maaşlar bu kurum tarafından karşılandı.

Zekât gelirlerini toplamakla görevlendirilen memurların (âmillerin) maaşları da beytûlmâlin zekat gelirlerinden karşılanmaktaydı.

Ordunun Giderleri: Özellikle ilk dönemlerde beytûlmâlin en önemli gider kalemini teşkil etmekteydi.

⁶⁶ Tortop, “İslam Hukuku'nda Beytü'l-Mâl'in Tüzel Kişiliği”, s. 51-52.

⁶⁷ Haşr 59/ 6-10; Ahzâb 33/50; Mustafa Fayda, “Fey”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1995) İstanbul, c. 12, s. 511-513; Tortop, “İslam Hukuku'nda Beytü'l-Mâl'in Tüzel Kişiliği”, s. 52.

⁶⁸ El-Kudât, “Hz. Peygamber (A.S.) Dönemi'nde Beytu'l-Mal”, s. 222.

⁶⁹ Öner, “Hz. Peygamber Döneminde Beytûlmal”, s. 84.

⁷⁰ Mehmet Erkal, “Cizye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993) İstanbul, c. 8, s. 42.

⁷¹ Tevbe 9/29.

⁷² Tortop, “İslam Hukuku'nda Beytü'l-Mâl'in Tüzel Kişiliği”, s. 52; Hamidullah, “İslâm Peygamberi”, s. 808.

Diğer Kamu Giderleri: Genel olarak bayındırlık, eğitim, sağlık hizmetleri gibi diğer hizmetlerin masrafları bu grubu oluşturur.

Zekât ve Humus Giderleri: Zekât ve humus gelirleri Kur’ân-ı Kerîm’de açıkça belirtilen kimselere dağıtılmaktadır. Zekâtta hak sahibi olanlar fakirler, miskinler, zekât memurları, kalpleri İslâm’a ısındırılmak istenen kimseler (müellefe-i kulûb), köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış olanlardır.⁷³ Humus gelirlerinde hak sahibi olanlar ise yetim, miskin ve yolda kalmışlardır.

Genel Yardımlar: Beytül mâlden ihtiyaç sahibi halka yapılan yardımlar da önemli bir gider kalemini oluşturmaktadır.⁷⁴

4. Âmillik

Sözlükte, “bir iş yapan, işçi, zanaatkâr” şeklinde geçmektedir. Âmil Kur’ân-ı Kerîm’de daha çok iyi veya kötü amel işleyenlerle ilgili olarak geçmektedir. Ayrıca zekât işlerinde çalışan memur anlamında da zikredilmekte ve âmillerin zekâtta pay alacakları belirtilmektedir.⁷⁵ Hadislerde ise genel olarak idareci olarak geçmekle birlikte özellikle vergi tahsildarı anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla İslâm fıkında zekât işleriyle görevli memurların âmil olarak anılmaları bir gelenek haline geldi. Hz. Muhammed (s.a.s) ve dört halife döneminde sadece zekâtla değil, genel olarak vergi işleriyle alakadar olan memurlara da âmil denilmekteydi. Klasik kaynaklar incelendiğinde ise, âmilliğin vergi memurluğunun yanında devlet memurluğuna benzeyen bir yapı olduğu görülmektedir.⁷⁶

Âmillik İşlevleri

Bölgelere gönderilen valilerde, en çok dikkat edilen hususlardan biri, ilmî vukufa sahip olmalarıdır. Bu dönemde ilim sahibi olmak, Kur’ân-ı Kerîm’i hıfz ve kavramaya hâkim olunması ve Hz. Muhammed (s.a.s)’in sünneti iyi bilmek kastedilmektedir. Aynı zamanda okuma yazma bilmenin, şahısların seçiminde etkili olduğu da anlaşılmaktadır.

Hz. Muhammed (s.a.s)’in âmillerinden bazılarının aynı zamanda onun kâtipliğini yaptığı bilinmektedir. Sakîf heyetinden Osman b. Ebü’l-Âs’ın, Tâif valiliğine seçilmesinde, Kur’ân-ı Kerîm’i öğrenmedeki hırs ve azminin etkili olduğu rivayet edilmektedir. Yine ilmiyle meşhur sahabelerden Muâz b. Cebel, Ebû Mûsâ el-Eş’ârî gibi birçok sahabe stratejik bölgelerde değerlendirilerek ilmî birikimlerinden istifade edilmekteydi. Amillerin görevleri, gittikleri bölgelerdeki zekât mallarını toplamak ve bu malları orada bulunan fakirlere, ihtiyaç sahiplerine

⁷³ Tevbe 9/60.

⁷⁴ Erkal, “*Beytül mâl*”, s. 90-94.

⁷⁵ Erkal, “*Âmil*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1991) İstanbul, c. 3. s. 58. Bahsi geçen ayetler için bkz: Âl-i İmrân 3/136, 195; Hûd 11/121; el-Mü’minûn 23/63; Tevbe 9/60.

⁷⁶ Ebu Davud “*Harac-İmare ve Fey*”, 20; Ebu Davud “*Zekat*”, 5; Müslim “*Zekat*”, 55; Tirmizi, “*Zekat*”, 20; Erkal, “*Âmil*”, s. 58-60; Şehba Yazıcı, “*Hz. Peygamber Döneminde Âmillik*”, İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, Bahar, 2018, s. 51.

dağıtmaktı. Nitekim Hz. Muahmmmed (s.a.s), Muaz b. Cebel'i Yemen'e amil olarak görevlendirdiğinde, kendisine orada bulunanları İslam'a davet etmesini şayet bunu kabul ederlerse onların zenginlerinden zekâtı alıp fakirlerine vermesini istedi. Benzer bir bilgi de İbn Sa'd'ın *Tabakat*'ında geçmektedir. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, el-Âla b. el-Hadrami'yi Bahreyn'e zekât amili olarak görevlendirdiği, kendisine deve, sığır ve koyun gibi hayvanlar ile tarım ürünleri ve diğer malların zekâtlarını toplayarak orada bulunan ihtiyaç sahiplerine vermesini emrettiği bilinmektedir.⁷⁷

Sadece zekat âmillerinin gelirleri zekat gelirlerinden karşılanmaktadır. Devlet teşkilâtında bulunan diğer âmiller ve diğer memurların maaşları zekât gelirlerinden karşılanmamaktadır. Zekât memuruna yaptığı işle orantılı bir ücret verilmekte ve bu miktar şartlara göre değişebilmektedir.⁷⁸

Hz. Muhammed (s.a.s) döneminde çeşitli alanlarda görevlendirmeler yapılabilmekteydi. Bu görevler arasında nâkiblik, kâtiplik ve elçilik gibi bazı görevler öne çıkmaktadır. Yine Hz. Muhammed (s.a.s), Medine'den sefer, savaş vb. amaçlarla ayrıldığında geride kalan halkın işleriyle ilgilenmesi amacıyla mutlaka bir vekil bırakmaktaydı. Ancak vekâlet, kâtiplik ve sefaret işlerini yürüten kimseler kaynaklarda âmil olarak zikredilmemekte çoğunlukla kendilerine has isimleriyle anılmaktaydılar. Âmiller, zaman zaman kâtiplik ve elçilik görevinde bulunsalar da özel olarak bu kadrolarda istihdam edilen çalışanlara âmil denilmemektedir. Öte yandan dönemin devlet işlerinin en önemli ayağını vergilerin oluşturması ve bazı idarecilerin vergi işleriyle alakadar olması, onlara âmil denilmesine sebep oldu.⁷⁹

Hz. Muhammed (s.a.s) döneminde âmiller, geniş idarî salâhiyetlerle, nispeten daha geniş bir alanı idare etmek üzere vali olarak görevlendirilebilmekteydiler. Bu nedenle valilerin tamamı âmil kategorisinde yer aldığından kaynaklarda da valiler için, “âmil” veya “vali” ifadeleri geçmektedir. Vali atama yetkisi sadece Hz. Muhammed (s.a.s)'e ait olmakla birlikte valilerin bir başka kişiyi vali olarak tavsiyesi dikkate alınmaktaydı. Hz. Muhammed (s.a.s) valiler aracılığıyla yönettiği bölgeleri, iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde Medine'ye bağlı tutmaktaydı.⁸⁰

Hz. Muhammed (s.a.s) ve ondan sonra görev yapan devlet başkanları, valinin sorumluluğunu paylaşacak, idarede ona yardımcı olacak memurlar da görevlendirmeye başladılar. Bunların kurumsal isimleri sonradan oluşmakla birlikte, fonksiyon olarak Hz. Muhammed (s.a.s) döneminde bile şehir yönetiminde valinin yanında yer alan kâtip, haraç âmili, sahibü'ş-şurta, beytülmâl âmili, sâhibü'l-berîd ve kadı gibi görevliler bulunmaktaydı.⁸¹

⁷⁷ Buhârî, Zekât, 1; İbn Sa'd, “*Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*”, 5/277; Öner, “*Hz. Peygamber Döneminde Beytülmâl*”, s. 82.

⁷⁸ Erkal, “*Âmil*”, s.58-60; Yavuz, “*Hz. Peygamber'in Zekat Memuru Olarak Görevlendirdiği Sahabiler*”, s. 14.

⁷⁹ Şehba Yazıcı, “*Hz. Peygamber Döneminde Âmillik*”, s. 51-52. Ayrıca Bkz. Kettânî'nin “*Hz. Peygamber'in Yönetimi*” 2. Ciltte Hz. Peygamberin amil olarak görevlendirdiği sahabeler yer almaktadır.

⁸⁰ Ünal Kılıç, “*Valilik*”, İslam Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp baş), s. 141; Ünal Kılıç, “*Vali*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012) Ankara, c. 42, s. 492-494; Şehba Yazıcı, “*Hz. Peygamber Döneminde Âmillik*”, s. 64.

⁸¹ Kılıç, “*Valilik*”, İslam Kurumları Tarihi, (Ed. Eyüp baş), s. 142.

SONUÇ

Hz. Muhammed (s.a.s), Medine'ye hicret ettikten sonra gerek sosyal gerekse siyasi açıdan kurumsallaşmanın başladığını söylemek mümkündür. Bu kurumlardan bazıları Hz. Muhammed (s.a.s) döneminden sonra sistematik hale gelse de bazı kurumların ilk nüvelerinin bu dönemde oluşturması bakımından önemlidir. Oluşan bu kurumlar sonraki dönemlerde daha da sistematikleşerek İslam medeniyetinin temel unsurlarını oluşturmuştur.

Hz. Muhammed (s.a.s), birçok İslam müessesine temel teşkil eden mescid, suffe, beytül mâl ve vergi memuru kurumlarını oluşturmuştur. İlk ve en önemli kurum olarak mescid başlangıçta ibadet üzere birçok kurumun merkezinde yer almıştır. Bunlardan bazıları hastane, sefaret, hapishane, konaklama, aşevi, hazine, okul, kütüphane, mahkeme, gösteri salonu olarak sayabiliriz. Suffe ise, eğitim-öğretim işlevleri açısından kendinden sonraki kurumların öncüsü olmuştur. Özellikle hadis, tefsir, hukuk gibi ilimlerin esasını oluşturmuştur. Buradan din alimleri, elçiler, kadılar gibi yöneticiler yetişmiştir. Bir devletin devamı ekonomisinin güçlü olmasına bağlıdır. Bu nedenle kurulan Beytül mâl iktisadi anlamda oluşan bir kurumdur. Beytül mâlde çalışan vergi memurları vergileri hazineye aktarmada etkin rol oynamaktadır. Bu sebeple bu kurumlar idarî anlamda yeni yöneticiler için son derece önemli olmuştur. Sonuç olarak, kuşların barınacağı yuvayı cami yapımında unutmayan bir medeniyetin temellerinin nereden alındığını bilmek için Hz. Muhammed (s.a.s) döneminin incelenmesi önemlidir. İslam medeniyetindeki kurumsal yapıların temeli Hz. Muhammed (s.a.s) dönemine dayanmaktadır. Hz. Muhammed (s.a.s)'den sonra gelen yöneticiler almış oldukları bu sağlam temeller üzerine idarelerini bina edip, devam ettirerek İslam medeniyetini yüksek seviyelerde tutabilmişlerdir. Günümüzün ihtiyaçlarına göre bu kurumların işlevlerini artırarak toplumun ihtiyaçlarının daha iyi karşılanması sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Açık, Fatih. (2015). Hicret Sonrası İlk İslam Medeniyetinin İnşa Sürecinde Toplumsal Kurumların Yapısı, Akademik Bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, (52,). 285-309.
- Algül, H. (2004). Mescid-i Kubâ. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 29, s. 280-281). içinde Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Akın, A. (2016/1). Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15(29).
- Apak, A. (2001). İslâm Öncesi dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, 10(1), 177-194.
- Baktır, M. (1984). İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi Suffa Ashabı, İstanbul: Cihan Yayınları.
- Baktır, M. (2009). Suffe. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 37, s. 469-470). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Baş, E. (2017). İslâm Kurumları Tarihi'ne Giriş. İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı. ed. Eyüp Baş. (2. Baskı b.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Belâzürî. (1987). Fütûhu'l-Buldan. Beyrut.
- Bouamrane, Chickh. (1988). İslâm Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları. çev. Nesimi Yazıcı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 1988. C. XXX. 279-285.

- Çam, Nusret. (2024). Medine Mescid-i Nebevi Bünyesindeki Kadınlar Suffesi. Tevilat: Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi. Tevilat Journal of Islamic Sciences. 5(1).
- Çetin, Basri. (2019). Asr-ı Saâdet'te Suffe; Doğuşu, Önemi ve İşlevi. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.
- Demircan, A. (2015). Hz. Peygamber (sas) Döneminde Kurumsal Yapının Oluşumu (1. b.). İstanbul: Siyer Yayınları.
- Duman, M. F. (2017). Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı (1. Baskı b.). Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları.
- El-Buhârî, M. Sahîh-i Buhârî.
- El-Fârûkî, İ. R., & el-Fârûkî, L. L. (1999). İslam Kültür Atlası (3. baskı b.). (M. O. Kibaroglu, & Z. Kibaroglu, Çev.) İstanbul: İnkılâb Yayınları.
- El-Kettâni, M. A. (1991). Hz. Peygamber'in Yönetimi (Et-Terâtîbu'l-İdâriyye) (1. baskı b.). (A. Özel, Çev.) İstanbul: İz Yayıncılık.
- El-Kudât, Z. M. (1996). Hz. Peygamber (A.S.) Dönemi'nde Beytu'l-Mal. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- El- İsfahânî, Ebû Nuaym. Hilye. C. II.
- En-Nesâî, E. A. Sünen-i Nesâî.
- Erkal, M. (1991). Âmil. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 3, s. 58-60). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Erkal, M. (1992). Beytülmâl. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 6, s. 90-94). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Erkal, M. (1993). Cizye. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 8, s. 42-45). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Erkal, M. (1996). Ganimet. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 13, s. 351-354). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Erkal, M. (2007). Öşür. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 34, s. 100-103). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Erkal, M. (2013). Zekat. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 44, s. 207-209). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Erkoçoğlu, F. (2017). Beytülmâl/Hazine, Vergi, Dâru'd-Darb/Darphâne ve Para. İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı. ed. Eyüp Baş. (2. Baskı b.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Es-Sicistâni, E. D. Sünen-i Ebû Dâvûd.
- Et-Tirmizî, E. İ. Sünen-i Et-Tirmizî.
- Fayda, M. (1995). Fey. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 12, s. 511-513). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Fığlalı, E. R. (1993). Dârünnedve. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 8, s. 555-556). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Gözütok, Şakir (1998). "Resulullah (s.a.v) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri". Dinî Araştırmalar. 1(2). 165-198.
- Hanbel, Ahmed b. "Müsned". C. 1- 4.
- Hamidullah, M. (2018). İslam Müesseselerine Giriş (1. Baskı b.). (İ. S. Sırma, Çev.) İstanbul: Beyan Yayınları.

- Hamidullah, M. (2015). İslâm Peygamberi (1. Baskı b.). (M. Yazgan, Çev.) İstanbul: Beyan Yayınları.
- Himyeri. El- Musannef (XI).
- İbn Hişâm, A. (1990). Es-Sîre (Cilt 1). Beyrut: Dârul Kitab Arab.
- İbnül-Esîr, İ. (tarih yok). El-Kâmil Fi't-Tarih. <http://www.marqoom.org/kotob/view/kamelFeEtarekh/232?share=1> adresinden alındı
- İbn Sa'd, Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr. C.1.
- İshak, M. İ. (2004). "Siretü'l Nebeviyye (Cilt 1-2). Beyrut: Dar Al-Kotob Al-İlmiyah.
- Kazıcı, Z. (2016). İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi (17. Baskı b.). İstanbul: İfav Yayınları.
- Kılıç, Ü. (2012). Vali. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 42, s. 492-494). içinde Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Kılıç, Ü. (2017). Valilik. İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı. ed. Eyüp Baş. (2. Baskı b.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Küçükaşçı, M. S. (2002). Kıyâde. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 25, s. 507-508). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Küçükaşçı, M. S. (2008). Rifâde. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 35, s. 97-98). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Küçükaşçı, M. S. (2009). Sikâye. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 37, s. 177-178). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Dâvûd, E. (tarih yok). Es-Sünen
- Mâce, E. A.-i. Sünen-i İbn-i Mâce.
- Müslim, E. H. Sahîh-i Müslim.
- Nesimi, Y. (2007). Din Hizmetleri Açısından Caminin Yeri ve Önemi. AÜİFD, XLVIII(II).
- Öner, A. (2019, Nisan). Hz. Peygamber Döneminde Beytülmal. Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 11(1 (23)).
- Önkal, A. (2013, Ekim). Tarih Boyunca Camilerin Fonksiyonları. Diyanet Dergisi, 24.
- Önkal, A., & Bozkurt, N. (1993). Cami. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 7, s. 91-92). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Öz, Ş. (2017). Mescid/Cami. İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı. ed. Eyüp Baş. (2. Baskı b.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Öz, Ş. (2017). Suffe ve Küttab. İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı. ed. Eyüp Baş. (2. Baskı b.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Sarıçam, İ. (1998). Hicâbe. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 17, s. 431-432). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Şahin, İ. (2009). Sancak. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt 36, s. 97-99). içinde İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Taberî, M. (1119). Tarihü't-Taberî (Cilt 2). Kahire: Daru'l-Mearif Bi-Mısır. <http://www.marqoom.org/kotob/view/tarekhAlTabary/4267?share=1> adresinden alındı
- Telli H. (2021). "Vakıf Görevlileri ve Nitelikleri", Sosyal Kalkınma ve Vakıf, Ed. Aydın Kudat, İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık. 119-129.
- Tortop, M. T. (2017). İslam Hukuku'nda Beytü'l-Mâl'in Tüzel Kişiliği, 2017. Yüksek Lisans Tezi.

- Yavuz, Ayşe. (2011). Hz. Peygamber'in Zekat Memuru Olarak Görevlendirdiği Sahabiler. Selçuk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.
- Yazıcı, Ş. (2018). Hz. Peygamber Döneminde Âmillik. İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi (3).
- Yazır, E. M. Kur'an'ı Kerim Türkçe Meali.
- Yıldız İ. (2019). Kur'ân ve Sünnete Göre Sosyal Hayatta Kadın Erkek İlişkisi. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. (42). 83-109.